

A GULAG LITVÁN FOGLYAI

A szovjet hatalom alatt emberek tízmilliói szenvedtek el politikai megtorlást. A kommunista párt és a szovjet rendszer ellenzőivel szemben a leggyakrabban alkalmazott intézkedések egyike a fogva tartás volt. Az 1923-tól 1960-ig működő Javítómunkatáborok Főigazgatósága (Glavnoje upravlenije lagerey i koloniy, Gulag) alá tartozott a munkatáborok és munkástelepülések (kolóniák) legkiterjedtebb rendszere. A szovjet kényszermunkatábor mindenekelőtt a rabszolgamunka intézményesített formája volt.

A litvánok tömeges megsemmisítése rögtön az első szovjet megszállás után, 1940. június 15-én megkezdődött. Ettől a naptól kezdve a Szovjetunió és Németország közti háború 1941. június 22-i kitöréséig mintegy 11 500 személyt tartóztattak le politikai vádak alapján. A foglyok legnagyobb csoportját – körülbelül 4000 litvánt – a komi, karéliai és krasznojarszki területeken lévő Gulag-táborokba szállították 1941. június 14–18. között.

ÁTNEVELŐ MUNKATÁBOROK

A tömeges letartóztatások újratekadtak 1944 nyarán, amikor a Szovjetunió másodjára is elfoglalta Litvániát. Elsőként azokat gyűjtötték be, akiket a megszálló német hatóságokkal való együttműködéssel vádoltak, a német hadsereg vagy rendőrség kötelékében szolgáltak, illetve szembeszegültek a szovjet megszállással. A letartóztatások száma azonban akkor ugrott meg

igazán, amikor megkezdődött a Vörös Hadseregbe történő besorozással szembeni ellenállás. Akiket a második világháború után munkatáborokban őriztek, ilyen vagy olyan módon mind kapcsolatban álltak a szovjetellenes litván ellenállással. Ezek a foglyok korábban a litván fegyveres ellenállás aktív tagjai, üzenetvivői, támogatói vagy az ellenállással való együttműködéssel gyanúsítható személyek voltak.

Az NKVD (MVD) Gulag-szervei alá rendelt „átnevelő” munkatáborokban fogva tartott személyek mezőgazdasági munkát végeztek, a helybéli ipari üzemekben dolgoztak, illetve a táborok belső ellátására szánt fogyasztási javakat és egyéb termékeket állítottak elő. A litván Gulag-részleg 1944-től létezett. Macikai faluban működött 1945 és 1955 között az egyik legnagyobb szovjet munkatábor Litvániában. Viszonylag kis területen létesítették, mégis el volt látva a szovjet mun-

katáborok minden kellékével: voltak benne barakkok, büntetőcellák, tisztasági egységek. Egyszerre 2000-3000 személyt tartottak fogva ebben a táborban, akiknek mintegy harmadát tették ki litvánok. A fogvatartottak többségét más litvániai börtönökből vagy Gulag-táborokból szállították ide.

A foglyok között voltak a rendszer által ellenségesnek ítélt civilek, közöttük száműzöttek, adóikat be nem fizető polgárok, dezertőrök és köztörvényes bűnözők is. A macikai Gulag-táborban fogvatartottak között nagy számban voltak rokkantak és betegek is. A börtön területén létesítettek egy kórházat és egy anya-gyermek otthont is a kétévesnél fiatalabb gyermekeket nevelő fogva tartott anyák számára. A nehéz kényszermunka, az egészségtelen életkörülmények és az éhezés miatt magas volt a halálozási arány. A táborban elhalálozott személyek nyilvántartási anyagában végzett kutatások eredménye azt mutatja, hogy 1948 és 1955 között 372 fogoly és 72 gyermek halt meg a táborban. Mindegyiküket a tábor melletti temetőben temették el.

1944 és 1947 között 69 505 foglyot szállítottak litvániai börtönökből munkatáborokba. Túlnyomó többségük litván volt. 1945 és 1952 között 54,

egyenként ezer vagy annál is több foglyot számláló transzportot indítottak útnak Litvániából. Akiket 1945-ben szállítottak a Szovjetunióba, vagy szűrő-, vagy Gulag-táborba kerültek. Akiket katonai büntetőakciók során vagy előzetesen összeállított listák alapján tartóztattak le, a szűrőtáborokba kerültek. Hivatalosan nem emeltek vádat ellenük, és egyszerűen csak ingyenes munkaerőnek használták őket az NKVD speciális építkezéseiben vagy a bányákban. Ha egy-három év múlva még életben voltak, szabadon engedték őket.

1946-tal kezdődően az összes letartóztatottat Gulag-táborokba vitték. A politikai foglyok legjelentősebb csoportját 1944 és 1947 között szállították ezekbe a táborokba, akkor, amikor a Szovjetunió helyreállította a megszállás intézményi kereteit Ukrajnában, Belorussziában és a balti államokban. A letartóztatottakat általában az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyvének 58. cikkelye alapján ellenforradalmi bűncselekmények elkövetésével vádolták meg. A büntetési tételek a 10-től 25 évig terjedő börtöntől a halálos ítéletig terjedtek.

1948-tól kezdődően megnőtt azoknak a száma, akikre maximális börtön-

büntetést szabtak ki. Ez a szovjet büntetőpolitika változásáról tanúskodik. Az állam szempontjából különösen veszélyesnek minősített személyeket a lehető leghosszabb ideig elszigetelték, illetve általában megszigorították a büntetéseket, hogy megtörjék vagy más módon elfojtsák a Szovjetunióval szembeni ellenállást a balti országokban és Ukrajna nyugati részén.

A szovjet hatóságok hosszú időn át azt állították, hogy országukban nincsenek politikai foglyok, akiket nézeteik, hitük vagy politikai tevékenységük miatt börtönöztek volna be. A szovjet büntető törvénykönyvben a politikai bűncselekményeket a köztörvényes bűnök fogalomkörébe utalva álcázták, némi marxista ideológiai körítéssel. A büntetőjogot széles körben alkalmazták a szovjet rendszer ellenségeivel szemben, s így a jogszolgáltatás a közélet folyamatait alakító eszközé vált.

KÜLÖNLEGES MUNKATÁBOROK

Egészen 1948-ig a politikai foglyokat „szovjetellenes” tevékenység címén ítélték el, és mint „különösen veszélyes államellenes bűnök elkövetőit” köztör-

vényes bűnözőkkel összezárva tartották fogva a munkatáborokban. A politikai elítéltek és a maximális büntetéssel sújtottak számának növekedésével a Szovjetunió Belügyminisztériuma (MVD) és a Gulag vezetése a Gulag-táborok rendszerének megreformálását határozta el. Sztálin 1948 januárjában kelt rendeletének megfelelően a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumának (MGB) és az MVD-nek a vezetői – Viktor Abakumov és Szergej Kruglov miniszterek – határozattervezetet készítettek egy szigorított rendben működő munkatáborokból és börtönökből álló rendszer felállításáról a „különösen veszélyes államellenes bűnök elkövetői” számára.

A „különösen veszélyes” kategória felállításával lehetőség nyílt az adott fogoly teljes elszigetelésére és vele szemben rendkívül szigorú fegyelmezési rend alkalmazására. A szigorított büntetést töltő foglyokat a legkisebb engedetlenségért vagy a tábor belső rendjének bármilyen mértékű megsértéséért megbüntették; semmiféle jutalomban vagy ösztönzésben nem részesülhettek a jól végzett munkáért; különösen nehéz fizikai munkát kellett végezniük, és a munkavégzés helyére csak katonai konvoj kíséretében vonulhattak ki. Ezek a foglyok folyamatos megfigyelés alatt álltak a tábor szálláskörleteiben csakúgy, mint munkahelyükön. A foglyoknak minden körülmények között teljesíteniük kellett az előírt teljesítménynormákat.

A szigorított rendszer kulcsfontosságú eleme volt a foglyok elszigetelése és mozgásuk korlátozása. A különleges munkatáborok fogvatartottjait katorzsnnyiknak nevezték (ami oroszul nehéz munkára ítélt rabot jelent), s ruhájukon azonosítószámot viseltek. A barakkalakok ráccsal voltak felszerelve, az ajtókat éjszakára bezárták. A foglyoknak mindössze két levél megírását engedélyezték évente. Nagyon nehéz, kimerítő munkájukat a rabok két műszakban végezték. A táborot elhagyó és oda visszatérő foglyokat megszámozták és megmotozták.

1948 folyamán minden munkaképes politikai elítélteket a különleges munkatáborokba gyűjtötték. A vorkutai Rechlag, a kolimai Berlag, a norilszki Gorlag, a mordvinföldi Dubrovlag, a tajseti Ozerlag, a kazahsztáni Peschanlag és Steplag, valamint az intai Minlag voltak az MGB felügyelete alá tartozó legnagyobb munkatáborok. Az egyes táborokban 5000 és 35 000 közötti lét-

számú elítélteket tartottak fogva. 1948 vége és 1952. január 1. között a különleges munkatáborok lakóinak összlétszáma 57 375-ről 260 556-ra nőtt.

A Gulag-rendszer reformja először a munkatáborok litván foglyait érintette. A litvánok többségét különleges táborokba szállították, bár akadtak olyanok is köztük, akik egyéb táborokba kerültek. A litván foglyok 83,2%-át különleges munkatáborokba zárták (másokat olyan javító munkatáborokba telepítettek, ahol a kevésbé szigorú, ún. általános rend volt érvényben, bár a fogvatartottak halálzási rátája alig különbözött a munkatáborok adataitól). Ez abból adódott, hogy a litvánok nagy többsége politikai elítélte volt.

Az 1952. decemberi adatok tükrében például a Minlag 28 ezer fogvatartottjából 10 ezren ukránok, több mint hatezren oroszok, 3800-an litvánok, 1700-an lettek, 1670-en pedig észtek voltak. Az, hogy a különleges táborokban a litvánok a foglyok harmadik, esetenként (a Steplagban) a második legnépesebb csoportját alkották, rámutat a szovjet terrorban megmutatkozó elfogultságra. A litvánok, a lettek, az észtek és az ukránok e táborok összesített fogolynépességének mintegy 60%-át tették ki, és más okokból tartották őket fogva, mint az orosz és az egyéb nemzetiségű foglyokat. Az oroszok többsége német hadifogságból szabadult tiszt és közkatona volt.

A LITVÁN RABOK

A litvánokat gyakran aktív szovjetellenes tevékenységük és a felszabadulásért vívott küzdelemben való részvételük, illetve a megszálló hatóságok baltiellenes beállítottsága miatt tartották fogva. A különleges munkatáborok lakói között nagy számban voltak „a társadalomra veszélyes” fogvatartottak. Ezek a Litván Hadsereg volt katonatisztjei, miniszterek, állami tisztviselők, papok, lelkészek, tanárok és más, jórészt iskolázott rétegekhez tartozó személyek voltak. Az ítéletek indokára való tekintet nélkül ezekben a munkatáborokban a litván értelmiség, a társadalom legaktívabb vagy leginkább köztisztületben álló tagjainak megsemmisítése zajlott. A litván elítéltek többségére 10–25 év börtönbüntetést róttak ki.

A Szovjetunió valamennyi munkatáborában voltak litván fogvatartottak. A litván foglyok száma 1951–52-ben

volt a legmagasabb a munkatáborokban, a Gulag hivatalos statisztikái szerint 1945. január 1. és 1952. január 1. között a kezdeti létszám huszonkétszeresére nőtt. 1952-ben a különleges táborokban fogva tartott 258 ezer személyből 23 ezer litván nemzetiségű volt. Közülük 4348 fő a Rechlagban, 3778 a Minlagban, 2654 személy pedig a Steplagban raboskodott.

Az általános rendben működtetett munkatáborok litván lakói ugyancsak mostoha viszonyok között raboskodtak. Az 507-es számú építési tábor szemléletesen példázza ezt. A tábor kódneve valójában az Abeztól északra fekvő Csum és Labitnangi közötti vasút építésére utalt. A rabok ezt a vonalat a „halál útjaként” emlegették. A foglyok 45 csoportja dolgozott szétszórva a vasútvonal teljes hosszában (142 kilométeren) a magashegyi tundra földrajzi zónájában. Becslések szerint a 30-35 ezer rab közül 1200 volt litván nemzetiségű. A szélsőségesen mostoha körülmények miatt 1948-ban itt tört ki az egyik első fogolyláadás, amelyet a hadsereg brutális kegyetlenséggel vert le. 1952-ben még mindig 13 499 rab dolgozott a vasútépítésen, akik közül 344-en litvánok voltak. Nem tudni, hány litván veszítette életét a „halálút” építése során.

Megjegyzendő, hogy az MGB különleges börtöneiben is őriztek litván rabokat. Azonban nem sokat tudunk az (Irkutszki területen lévő) alekszandrovskojei és a (Cseljabinszki területen álló) vercsneurszki börtönből fogva tartott litvánokról. Alekszandrovskojeában 1952 decemberében 414 elítélte, köztük 10 litvánt tartottak fogva, míg Vercsneurszokban 508-an raboskodtak, akik közül 21 volt litván. Érdekes, hogy a foglyok többségét (főként az Egyesült Államok javára folytatott) „kémkedés” vádjával ítélték el, 6 litvánt pedig Litvánia javára folytatott kémtevékenységért börtönöztek be.

Az MGB Vlagyimiri Különleges Börtönében 1952 decemberében 391 foglyot őriztek, akik közül 26-an voltak litvánok. Eredetileg többen is voltak, de az elhalálozások és a munkatáborokba történő átszállítások miatt számuk lecsökkent. Itt raboskodott Mezslovas Reinys érsek, Teofilis Matulionis püspök és a Litván Hadsereg tábori főlelkésze, Vladas Mironasis. Több más pap és kanonok mellett ebben a börtönben tartották fogva Litvánia volt államelnökét, Alekszandras Stulginskist, fiával és feleségével a volt miniszterelnök-

Litvánia volt államelnöke,
Alekszandr Stulginskis

köt, Antanas Merkyst, a korábbi igazságügy-minisztert és az államtanács tagját, Stasys Šilingast, a volt oktatásügyi minisztert, Prof. Juozas Tonkūnast, feleségével együtt a volt külügyminisztert, Juozas Urbšyst és még sok más vezető litván személyiséget.

FOGOLYLÁZADÁSOK

A Gulag-munkatáborok és börtönök lakóinak élete múltott az egymáshoz való viszonyukon és azon, hogy mennyire képesek egymásnak a nehéz helyzetekben segítséget nyújtani, nem pusztán egy-egy biztató szóval, hanem élelemmel és tettekkel. A litvánok – ha csak tehették – megünnepelték a karácsonyt és a húsvétot. Az emberek számára vigaszt nyújtott, reményt és lelki tartást adott, ha az elítélt papok misét tartottak.

1954 elején több mint 207 ezer rabot tartottak fogva a különleges rendszerű munkatáborokban. A rendkívül szigorú büntetés-végrehajtási rend miatt a foglyoknak egy speciális csoportja alakult ki – azoké a testileg meg

nem tört, de a túlélésben nem reménykedő raboké, akik ilyenformán nem voltak hajlandók alávetni magukat a szigorú tábori rend előírásainak. Ezenfelül a 25 év börtönbüntetésre ítélték közül sokan komoly katonai ismeretekre és képességekre tettek szert a második világháború frontjain vagy a szovjetellenes küzdelmekben, és tapasztalataikat a táborokban is fel tudták használni. A politikai foglyok elkeseredettsége és elégedetlensége végül általános sztrájkok és zendülések formájában robbant ki. Több különleges rendszerű táborban megtörtént, hogy a munkamegtagadás felkelésbe torkollt. A Gulag-rendszer börtöneinek történetében először a foglyok immár nem pusztán a fogva tartás körülményeinek javítását, hanem szabadon bocsátásukat követelték.

A litvánok aktív szerepet játszottak a börtönfelkelésekben. 1953. augusztus 4-én a norilszki Gorlagban kitört felkelés leverése során 104 foglyot lőttek agyon, köztük litvánokat is. Ezzel egy időben a vorkutai Rechlagban kitört lázadás elfojtása közben az MVD fegyveresei 62 rabot öltek meg és több

mint 300-at sebesítettek meg. Itt is voltak litvánok az áldozatok között. 1954-ben a kazahsztáni Kengürben kirobbant lázadás leverése is több tucat fogoly életét követelte.

A foglyulázadások arra készítették a hatóságokat, hogy fokozatosan bezárják a különleges munkatáborokat, és felszámolják a kényszermunka intézményét. A rabok, akik különösen kegyetlen körülmények között éltek fogvaságuk hosszú éveit alatt, végre visszanyerték „szabadságukat”. Ez a „szabadság” azonban azt jelentette, hogy a Szovjetunió kényszerlakóhelyükként kijelölt területén kellett maradniuk, vagy csatlakozniuk kellett száműzetésben élő családjukhoz. 1954-ben Urbšys volt külügyminiszter a következőket írta: *„Szabadon bocsátottak, de szülőházamba nem térhettem vissza. [...] Egy idegen városban élhet az ember, ahogy akar [...], de lelkében éhezni fog, s nem lel menedéket.”*

Ügyük formális felülvizsgálatát követően a legtöbb rabot szabadon engedték 1955–56 folyamán. A „szabadon bocsátások” hulláma a litván foglyokat is érintette. Ugyanakkor a „szabaduló” foglyoknak kezdetben tilos volt elhagyniuk a számukra kijelölt területeket, illetve voltak, akiket száműztek. A litván foglyok pedig még akkor sem térhettek vissza Litvániába, amikor ezeket a megkötéseket eltörölték.

Összegzésként elmondható, hogy mintegy 150 000 litván személyt zártak munkatáborokba 1944 és 1953 között. A rabok többsége különleges rendszerű táborokba került, ahol a litván nemzetiségűek alkották a harmadik, esetenként a második legnagyobb népcsoportot. Becslések szerint az összes fogoly 20-30%-a halt meg a munkatáborokban. 1958-ban mintegy 19 ezer *„különösen veszélyes, ellenforradalmi büntetett”* elkövető politikai fogoly tért vissza Litvániába, miközben több tízezer rab tűnt el nyomtalanul, vagy nem mehetett vissza hazájába. A litván foglyok körében a halálzási arány a Primorjei (31,5%), a Permi (26,4%) és a Magadani (22,1%) terület, illetve Kazahsztán (16,5%) táboraiiban volt a legmagasabb. ♦

Fordította: Palla Mária

A szerző tudományos munkatárs, Litvániai Népiártás és Ellenállás Kutatóközpont, Vilnius